

SELÇUKLU KURUMSAL GELENEĞİNİN YANSIMALARINI TÜRKİYE VE İRAN'DA ARAMAK: HİLAFET VE İMAMET SİSTEMLERİ

Doç. Dr. Yusuf SAYIN*

ÖZET

Selçuklu kurumsal geleneğinin günümüzdeki yansımalarını tarihsel olarak irdelemek, İslami yönetim düşüncesi, sistemi ve felsefesi olarak, Osmanlılarda müesses halde bulunan hilafet sistemiyle, tarihsel kökenlerine vurguda bulunarak, bugün İran'da varlığını sürdüregelen İmamet düşüncesini ele almak anlamına gelecektir. Konumuz itibarıyla, Selçuklu yönetim geleneği, İslami yönetim geleneği olarak hilafet/imamet sistemi manasına geldiğinden, Türkiye ve İran'daki Selçuklu kurumsal ve siyasi mirasını anlamak için İslami yönetim sistemine; yönetim felsefeleri olarak hilafet ve imamet anlayışlarına bakmak gerekmektedir. Selçuklu kurumsal yönetim geleneği ve mira-

sının Osmanlı ve İran'a yansımalarının tarihsel bir çerçeveden ele alındığı bu çalışma, İslami yönetim anlayışı olarak hilafet sistemine ve imamet/velayet-i fakih anlayışına yer vermiştir. Selçuklu kurumsal mirasını anlamak üzere çok önemli bir yere sahip Büyük Selçukluların karakteristik özellikleri, Osmanlı kurumsallığı özelinde irdelenmeye çalışılmıştır. Çalışma temel olarak bugün Türkiye ve İran yönetim sistemlerinin Selçuklu kurumsal geleneğinden etkilendiği ve bir miras olarak günümüze kadar kurumsal yapıda varlığını sürdürebildiği varsayımı üzerine temellenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Osmanlı, Türkiye, İran, Hilafet, İmamet, Yönetim Geleneği

* Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ysayin@erbakan.edu.tr

Giriş

Tarihteki her devlet gibi Büyük Selçuklu İmparatorluğu da, İbn-i Haldun'a referansla, kurulmuş, gelişmiş ve yıkılmıştır. Ancak hükmettiği dönemde çok dilli, kültürlü, etkili ve inançlı yapısıyla hem döneminde hem de sonrasında birçok devlet ve ülkenin kurulmasına öncülük etmiştir. Özellikle Ortadoğu coğrafyasında bıraktığı tarihi kurumsal miras, asırlardır bölgedeki yönetim anlayışlarına ilham olmuştur. Selçuklu sonrasında ardılı olarak kurulan devletler, bir nevi 'miras kavgası'na girişmiş olsalar da yönetimlerinde ve sosyal düzenlerinde 'Selçukluluğu' devam ettirdikleri ölçüde müreffeh ve istikrarlı olmuşlardır. Bugün Türkiye ve İran gibi ülkelerin tarihsel, kurumsal ve siyasal yönetim sistemlerindeki devamlılık ve işlerliğin, söz konusu mirasa bağlılıkla sağlandığı iddia edilebilir. Bir başka açıdan, başta Suriye, Irak, Yemen vb. olmak üzere bölgedeki siyasi ve insani krizlerin nedenleri arasında bu mirasın asırlar sonrasında yeniden paylaşımı sorunu olduğu da ifade edilebilir.

Selçuklu yönetim geleneği, İslami yönetim geleneği olarak hilafet/imamet sistemi manasına geldiğinden, Türkiye ve İran'daki Selçuklu kurumsal ve siyasi mirasını anlamak için İslami yönetim sistemine bakmak gerekmektedir. Hz. Peygamberin s.a.v. irtihalinden sonra tesis edilen hilafet müessesesi, Raşit Halifeler döneminde uygulamaya konulmuştur. Sonrasında kurulan İslam devletlerince de farklı şekillerde yönetim sistemi olarak pratize edilmiştir. Osmanlılarda hilafet, İran'daysa imamet sistemi temellerinde gerçekleşen İslami yönetim geleneği, daha sonraları Cumhuriyetin kuruluşuyla Türkiye'de ilga edilirken, İslam Devrimi'yle İran'da devreye alınmıştır.

1. İslami Yönetim Geleneği Olarak Hilafet Sistemi ve Tarihsel Arka Planı

Sözlük anlamı olarak "Birinin yerine geçmek, vekâlet veya temsil etmek" anlamlarına gelen hilafet, terim olarak, Hz. Peygamber'in s.a.v. vefatlarından sonra Müslümanları yönetmek üzere oluşturulan devlet başkanlığı kurumunu ifade etmektedir (Akkor, 2012: 15-16). Buna göre İslam Peygamberi'nin halefi/ardılı kişi, Hz. Peygamber'den sonra yerine vekâlette bulunan Müslümanların en yüksek düzeyli yöneticisidir. Halife, aynı zamanda "imam" iken, hilafet müessesesine "imamet" de denilmektedir. İslami siyasi güç ve yönetim sistemi

olarak ortaya çıkan hilafet sistemi, ilk kez Arap Yarımadasında görünse de zamanla kurulan farklı İslam devletlerinin kontrolü altına girmiştir.

Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra ümmetin başının nasıl belirleneceği konusunda iki görüş ortaya çıkmıştır. Sünniler, Hz. Peygamber'in yerini alacak kişinin seçimle iş başına gelmesi gerektiğini ifade ederken Şiiler, Müslümanların lideri olacak kişinin "ilahî tayin" ile veya "nasb" ile iş başına gelmesi gerektiğini savunmuşlardır. Sünnilerin benimsemiş olduğu seçimle iş başına gelme prensibi, tarihsel olarak el-Bakillani (ö.413/1013), el-Bağdadî (429/1037), el-Maverdî (450/1058), el-Cüveynî (493/1105) ve el-Gazzalî 305/1111) gibi âlimler tarafından biçimlendirilmiş ve çeşitli Sünni teorilerle desteklenmiştir (Üstün, 1999: 21).

İslam Hukuku'na göre İslam'da yönetim ve devlet sistemi, hilafettir. Hilafet makamının tek oluşu ve devletin birliğinin sağlanması maksadıyla hilafete/halifeye bağlılığın işareti olan biatin şer'an ancak halifeye yapılabileceği hususunda içtihat sahibi imamlar ve fıkıhçılar arasında bir icma' ve ittifak vardır. İslam Devleti'nde meşru bir halifeye farz olduğu için biat edilmişken, aynı anda bir baş100ka halifeye biat etmek dinen haramdır. İslam hükümlerinin yeryüzünde hâkim kılınması ve İslami davetin tüm insanlığa taşınması için Müslüman halkların idaresini öngören hilafet müessesesinin Müslümanlarca kurulması ve idame ettirilmesiye dinen (Kur'an ve Sünnete) her Müslümanın üzerine farzdır ve Allah'ın bir emridir. İslam'da yönetim sisteminin temelini oluşturan hilafet sistemi, hâkimiyetin halktan öte şeriata/Allah'ın ahkâmına ait olması, otoritenin İslam ümmetinin elinde bulunması ve tüm İslam dünyasını temsil edecek bir halife seçmenin tüm Müslümanlara farz olması üzerine temellenmektedir (Zellum, 1999).

"Dini ilimleri ihya etmek, canlandırmak, İslâm'ın rükünlerini uygulamak, cihadı yerine getirmek, buna bağlı olarak ordular düzenlemek, askerlerin maaş ve harcamalarını tayin ve tespit etmek, fey'den (ganimet) hakları vermek, yargıyı yürütmek, hadleri uygulamak, zulümleri ortadan kaldırmak, iyiliği emredip kötülüklerden sakındırmak suretiyle Hz. Peygamber'e vekâleten, dini uygulamak için gerekli olan genel başkanlık" (Çeliker, 2008: 252-254) olarak tanımlanan hilafet, "*Halifetü Rasûlillah*" olarak da adlandırılan halifenin, Risale görevi hariç olmak üzere, Hz. Peygamber'in yerine geçerek O'nun dünyevi otoritesini temsil eder, yeryüzünde dinin hükümlerini uygular, dünya işlerini düzene sokmak üzere Allah'ın dünyadaki hâkimiyetini veya bütün müminlere

ait olan hilâfet ve yetkiyi temsil eder. Halife, Kur'an-ı Kerim ve sünnete göre hareket eder; iş ve eylemlerini şeriata göre tanzim eder. Devlet yönetimini ise İslam ümmetine ve ümmetin temsilcilerine danışarak yürütür.

İslam fikhında mülk ve hüküm Allah'a aittir ve Allah, kullarına mülkü ve hükmü (selâhiyetleri) vekâleten vermiştir. Yöneticilerin ve halkın bu konularda da Allah'a hesap vereceklerini ve O'na karşı sorumlu olduklarını ifade eden pek çok ayeti kerime ve hadisi şerif vardır (Karaman, 2013b). Bu çerçevede İslam'da, otorite kayıtsız şartsız Allah'tır. Allah; mülkün/devletin yönetimini ve hükümlerle verilen izinleri uygulama yetkisini, önce Müslüman toplulukla Kendisi arasında elçi olan Peygamber'ine vermiştir. Peygamberden de Müslüman topluluğun aralarından tayin edecekleri önder ve bilge şahsiyetlerce oluşturulan bir şuranın veya danışma kurulunun belirleyeceği bir halifeye geçmiştir.

İmamet ya da hilafetin gerçekleşmesinin vacip oluşu; Ehl-i Sünnet, Şia, Mürcie ve Haricilerin üzerinde ittifak etmiş olduğu bir konudur. Bununla birlikte Ehl-i sünnet, İmametın nasslarla sabit olduğu düşüncesini reddetmesi ve akli bir zorunluluk olarak kabul etmemesi yönüyle Şia'dan ayrılmaktadır. Hilafet konusunda Ehl-i Sünnet'in en temel görüşü; Hz. Peygamber'in kendisinden sonra kimseyi açıkça halife tayin etmemiş olması ve hilafetin, oluşturulacak bir şurayla, bir başka tabirle, danışma kurulu niteliğindeki bir yapıyla belirleneceğidir. İslam tarihinde halife seçiminin şura yoluyla gerçekleşmesinin en açık örneği; Dört Halife döneminde Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halife olarak seçilmelerinde görülmüştür. İlk Dört Halife'nin seçiminde Müslüman topluluğun ileri gelenleri, âlim ve bilge şahsiyetleri arasında bir danışma kurulu oluşturulmuştur. Bu kurul da Allah'ın ahkâmı ve Hz. Peygamber'in sünneti çerçevesinde halifeyi belirlemiştir.

Hz. Peygamber'in irtihalini müteakip Hz. Ebubekir'e biat edilerek başlayan hilafet dönemi, Hz. Ömer ve Hz. Osman ile devam etmiştir. Hz. Ali'nin ve kısa bir süreliğine de Hz. Hasan'ın hilafetleriyle Raşid Halifeler dönemi son bulmuştur. Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında yaşanan mücadele sonunda hilafet Emevîlere geçmiştir. 750 yılına gelindiğinde de Abbasoğulları, Emevî hilafetine son vermiştir. 945'te Büveyhiler'in Bağdat'ı ele geçirmesiyle hilafet makamı Büveyhoğulları'nın etkisine; 1055'e gelindiğindeyse Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in Büveyhiler hâkimiyetini bitirmesiyle de Selçuklu himayesine girmiştir. Böylece hilafet makamında Türk etkisi hissedilmeye başlanmıştır. Bu

arada Abbasi hilafeti esnasında 909'da Mısır'da Fatımi Devleti'nde ve 929'da Endülüs Emevî Devleti'nde ayrı ayrı halifeler ortaya çıkmıştır. 1258'de Moğol saldırısıyla Selçuklu hanedanının hilafeti koruyamaması üzerine Abbasi Halifeliği son bulmuştur (Akkor, 2012: 16-17).

İlhanlı Devleti'nin 1258 yılında Bağdat'ı ele geçirip Abbasi Devleti'ni ortadan kaldırmasından sonra hilâfet makamı üç yıl boyunca tarih sahnesinde görünmemiştir. Memlûkler'in Moğollara karşı 1260'da elde ettiği zafer, Müslümanları büyük bir sevince boğarken; Sultan Baybars'ın 1261 yılında hilâfeti Kahire'de yeniden ihya etmesiyle kurulan hilafet makamı, sultanların gölgesi altında, siyasi yetki ve otoritesi bulunmayan bir durumdadır (Ağır, 2011: 637). 1260'a gelindiğinde Moğol saldırılarını durduran Sultan Baybars, hilafeti Abbasilere tekrardan teslim ettiğinden; bu tarihten sonra hilafet, Mısır sultanlarının etkisi altında kalmaya devam etmiştir.¹Bu durum, Memlûkler'in sonu olan 1517 senesine kadar böylece sürmüştür; Hilafet makamı 1517'de Kahire'ye giren Yavuz Sultan Selim'in hilafeti Osmanlı hanedanına intikal ettirmesiyle Osmanlılara geçmiştir (Akkor, 2012: 16-17).

Hilafet sistemi, on dokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı'nın temsil etmiş olduğu Sünni dünyanda siyaset ve yönetim düşüncesinin temelini oluşturmuştur. İlk Türk-İslam devletleri, hilafet müessesesi temelinde egemenliklerini ve siyasi meşruiyetlerini dini otorite makamı olan hilafet makamından ve halifeden elde etme çabası içinde olmuşlardır. Onuncu asırda Abbasi hilafetinin zayıf konumu göz önüne alındığında, hilafet kurumu siyasi bir otoritenin desteğiyle dünyevi egemenliğini kurmak isterken siyasi otorite de hilafetin yardım ve destekleriyle uhrevi temellerde otoritesini sağlamlaştırmak istemiştir. Bu şekilde siyasi ve dini otorite arasında tesis edilen ilişkiler, dünyevi ve uhrevi temellerde yükselmiştir. Hilafet odaklı meşruiyet arayışı Karahanlılar, Gazneliler, Sâmânîoğulları, Harizmşahlar ve Selçuklular'da görüldüğü gibi genelde bir rekabet havasında cereyan etmiştir. Bu rekabetin meşruiyet ve otorite kurma arayışı noktasında, Sünnilik ve Şiilik gibi temel görüşler hayli etkili ve önemli bir konumda bulunmuştur.

Abbasi Halifeliği ve Selçuklu Devleti arasında cereyan eden olaylar, dini otorite olan hilafet ve siyasi otorite olan *sultanlık* arasındaki ilişkiler, ilgili zaman diliminin koşulları ve dinamikleri açısından değerlendirilebilir. Abbasi-Selçuk-

¹ Bu dönemde Kahire'de yerleşik bulunan Abbasi Hilafeti'ne dair bazı gözlemler için, Bk. (Holt, 1984).

lu ilişkileri, Sünnilik-Şiilik çizgisinde önemli değişimler yaşanmasına ve İslâm yönetim düşüncesi ve sistemi bakımından yeni bir dönemin başlamasına kapı aralarken, dini ve siyasi yönetim yapısı ve anlayışı için yeni bir düzen de tesis etmiştir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasını müteakip Abbasi Halifeliği'yle yoğun temasların başlaması İslâm ve bölge tarihi açısından önemli bir başlangıç noktası olmuştur.

Halife El-Me'mun döneminde askeriyeye dengeleyici güç unsuru olarak alınmaya başlayan ve önemli askeri gör102evler üstlenerek kritik mertebelere yükselen Türklerin askeri başarısını, siyaset ve yönetim üzerinde tesir oluşturma çabaları izlemiştir. Hatta bir süre sonra Abbasi hilafetinde Türkler halifenin belirlenmesinde, tahta çıkış ve inişinde etkili olmaya başlamışlardır. Bâbek olayı gibi bazı önemli siyasi hareketlerin bastırılmasında rol oynayan Türkler, Bizans üzerine düzenlenen seferlerde, Anadolu'daki İslamlaşma hareketlerinde ve İran coğrafyasının İslâm hâkimiyetine girmesinde çok kritik işlevler ifa etmişlerdir.

Türklerin hilafetle ilişkileri Abbasiler döneminde başlamakla birlikte ilk Türk-İslâm devletleri olan Karahanlılar, Gazneliler, Sâmânoğulları, Harizmşahlar ve Selçukoğulları aracılığıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Ayrıca Abbasiler'le Bizans arasında cereyan eden savaş, gaza, fetih hareketleri ve sınır çatışmalarında Abbasi ordusunda görevli Türk komutanlar ve Sâmerrâ merkezli Türk kökenli askerler önemli görevler üstlenmişlerdir. Türklerin oluşturduğu askeri güç, tarihte Anadolu coğrafyasının İslamlaşmasında en büyük katkıyı sağlayan etmen olurken Doğu Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne giden süreci hazırlamıştır.

Halifelik tarihinde önemli bir nokta olarak altı çizilmesi gereken bir diğer husus; Büyük Selçukluların Abbasiler vasıtasıyla hilafetin dini otoritesinden istifade etmesi, hilafetin de Selçukluların siyasi ve askeri gücünden yararlanmasıdır. Din ve siyaset arasında kalıcı ve kesin bir ayrılığın başladığı zaman dilimi olarak düşünülen Abbasi hilafeti döneminde (Zaman, 1997: 1) bir taraftan Türk-İslam birliğinin oluşumuna zemin hazırlanırken, diğer taraftan da hilafet müessesesi sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Türklerin politik ve askeri gücünün Abbasi Devleti'nin elinde bulunan dini güçle birleşerek Selçuklu topraklarındaki Türk, Azeri ve İranlı Şii nüfusu Sünnilik ve Şiilik ortak zemininde bir araya getirmesi, Abbasilerin Bizans özelinde Batı'yla mücade-

lesinde önemli bir faktör olmuş, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Sünnilik-Şiiilik temelinde İslamlaşmasına da kapı aralamıştır.

Bu arada, Osmanlı-Safevî döneminde Sünnilik ve Şiiilik arasındaki çizgilerin belirginleşmeye başladı görülmektedir. Çaldıran Zaferi, Safevîler'in Mısır Memlûklüleri ile temaslarını sona erdirirken, tarihi bir gelişme olarak halifelik kurumunun Abbasîler'den Osmanlı Devleti'ne geçişini sağlamıştır. Böylece Osmanlılar, Sünniliğin koruyucusu ve garantörü olmuşlardır. Halifeliliğin Osmanlı'ya geçişiyle bir taraftan Azeri Hükümdarlığı'yla sınırdaş ve Şiiiliğin savunucusu İran'la komşu olarak, diğer taraftan da Anadolu'daki Türkmen asıllı Şii kitleleri kontrol altında tutmaya çalışarak yaklaşık üç asır boyunca içinde bulunacağı bir savaş iklimine girmiştir.

Abbasiler döneminde hilafet kurumu, Sünni ve Şii dünyayı birleştirirken bu durum Türklerin İslamiyet'i kabulü ve hilafette hizmete başlamalarıyla da devam etmiştir. Süreç içerisinde halifelik dini bir makam konumuna indirgenirken, sultanlar ve halifeler aynı anda ayrı ayrı kişiler olarak varlığını sürdürmüştür. Sultanlar, dünya işlerini ifa ederken halifeler, dini temsil görevlerini yerine getirmiştir. Buradan hareketle; tarihte Abbasiler ve Türkler eliyle Sünni ve Şii dünyanın birleştirilmesi, dini ve siyasi otoriteler farklı şahsiyetler eliyle yürütülmüş olsa da aynı "çatı" altında gelecekte Sünniler ve Şiiiler arasında barışın yeniden sağlanabilmesini mümkün kılacak bir unsur olduğu ifade edilebilir. Bu minvalde tarihte Türk ve Fars unsurlardan müteşekkil ve Arap, Kürt, Çerkez vb. pek çok etnik unsurun müntesibi olduğu Selçuklu ve Abbasi deneyimi modern zamanlarda Türkiye-İran işbirliği olanaklarının çeşitlendirilmesi noktasında bir ilham kaynağı olabileceği de öngörülebilir.

Raşit Halifeler döneminde İslam devletinin yönetim sistemi olarak uygulanmaya başlayan halifelik, 1924'te Türkiye'de Osmanlı hilafetinin TBMM tarafından ilga edilmesine kadar fiili ve hukuki varlığını sürdürmüştür. Henüz bir asır önce Osmanlı/Türkiye yönetim sisteminin temelini oluşturan hilafet kurumu, çıkarılan kanunla Meclis'in "anlam ve kavramı içinde mevcut" bulundurulmuştur. Bugünse Türkiye anayasal ve siyasi sisteminin esası, İslam düşünce sistemi olarak hilafet müessesesinden öte, "...toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk Devleti"dir (Anayasa, 2. Madde).

Hilafetin Kaldırılmasına Dair 3 Mart 1924 Tarihli Kanun'un bazı maddeleri şöyledir (Bk. Gül, 2011):

“Madde 1- Halife görevinden alınmıştır. Halifelik, hükümet ve Cumhuriyet'in anlam ve kavramı içinde esasen mevcut bulunduğundan hilafet makamı kaldırılmıştır.

Madde 2- Görevden alınan halife ve Osmanlı saltanatına mensup tüm erkek ve kadınlar, damatlar Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde oturmak hakkından ebediyen mahrumdurlar. Bu soya bağlı kadınlardan doğmuş kimselerde Osmanlı addedilirler.

(1974'te kaldırıldı)

Madde 8- Osmanlı İmparatorluğu'nda padişahlık etmiş kimselerin Türkiye Cumhuriyeti arazisi içinde tapuda kayıtlı taşınmaz malları millete intikal etmiştir. (Millileştirilmiştir.)

Madde 9-Kapatılan padişahlık sarayları ve köşkleri ile bunların ek binalarında bulunan eşyalar, takımlar, tablolar, sanat eserleri ve diğer taşınabilir mallar millete intikal etmiştir. (Millileştirilmiştir.)”

3 Mart 1924'te TBMM'de kabul edilen ve 6 Mart 1924'te Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren *Hilafetin Kaldırılmasına ve Osmanlı hanedanının Türkiye Cumhuriyeti Ülkesi Dışına Çıkarılmasına* dair kanun Osmanlı hilafetini ilga etmiş; hilafet hakları saklı kalmak kaydıyla hilafet kurumunu TBMM'ye devretmiştir. Bu kanunun “Halife görevinden alınmıştır. Halifelik, hükümet ve Cumhuriyet'in anlam ve kavramı içinde esasen mevcut bulunduğundan hilafet makamı kaldırılmıştır” (Madde 1) maddesi; hilafet görevini TBMM'nin üstleneceği şeklinde yorumlanmıştır. Tarihçi Murat Bardakçı bu durumu şu şekilde özetlemiştir:

“...Büyük Millet Meclisi'nin hilafeti kaldıran 3 Mart 1924 tarihli kanununda hilafetin varlığı konusunda geçen bir cümle akılları karıştırıyor. Bu maddede, ‘Hilafetin Cumhuriyet’e ait olduğu, sadece halifeliğin’ kaldırıldığı geçiyor...Günün birinde bir Cumhuriyet büyüğü kanundaki bu cümleye dayanarak kalkıp ortaya çıksa ve ‘Hilafet hiç gitmedi, hep bizdeydi’ dese ve sonra da halifeliğini ilan etse, seyreyleyin şenliği!... Kanunun ilk maddesinde104e Halife'nin azledildiğinin söylenmesinden hemen sonra bir başka ifade geliyor,

‘Hükümetin ve cumhuriyetin anlamı ile kavramı hilâfeti de aslında içermektedir’ deniyordu. Maddenin kaleme alınış biçimi zihinlerde ‘Halife gitti ama hilâfet acaba hâlâ bizde mi?’ şeklinde soruların doğmasına imkân verecek mahiyette...” (Bardakçı, 2013).

TBMM, Lozan Konferansı’na Osmanlı Hükümeti’nin de çağrılmasının iki başlığa sebep olacağını düşündüğünden, 306-307 sayılı Meclis kararıyla, 1 Kasım 1922’de saltanatı hilafetten ayırmıştır. Bu durumun oluşmasında, Milli Mücadele’nin başından beri TBMM’nin saltanatın ve hilafetin üstünde bir kurum ve makam olarak görülmesi de etkili olmuştur. Saltanatı kaldıran TBMM böylece, bir taraftan İstanbul Hükümeti’nin sona erdiğine hükmederken; diğer taraftan da hilafetin Osmanlı hanedanına ait olduğunu göstermiştir. Daha da önemlisi, TBMM attığı bu adımla yönetimi ele alarak hilafet makamının geleceğini de tayin etme yetkisini bünyesine katmış olmaktadır (Akkor, 2012: 19). Burada altı çizilmesi gerekli ilk nokta; varlığına son verilen klasik İslam yönetim sistemi olarak halifelik değil, Osmanlı Devleti hilafet makamıdır. Hilafet kaldırılmamış; Osmanlı hanedanının elinde bulunan hilafet kurumu lağvedilerek ve TBMM’nin inisiyatifine bırakılarak, saltanatın egemenlik hakları ulus adına TBMM’ye devredilmiştir.

2. Selçuklu Kurumsal Geleneğinin Osmanlılarda Yansımaları

Bir devletin izlediği siyasetin ve diğer devletlerle giriştiği güç mücadelelerinin niteliğini anla(t)mak, kaçınılmaz olarak onun tarihsel derinliğine inmekle mümkündür. Bir devletin tarihsel dinamiklerini incelemeye yönelik bir çalışma, o devletin ilişkide bulunduğu diğer devletlerin de tarihi arka planına ışık tutmaya yardımcı olacaktır. Bu noktada Osmanlı tarihine ışık tutmak, birçok devletin tarihini de aydınlatmak anlamına gelecektir. Selçukluları anlamamanın yolunun Osmanlı tarihinden de geçtiği ön varsayımından hareketle; Osmanlıların bir bölge ve dünya devleti olarak tarih sahnesine çıkışı konusunda İnalçık, Orta Asya’da yaşayan Türkmenlerin, Gazneliler Devleti’nde yardımcı asker olarak görev yaparlarken İslâmiyet’le tanıştıklarını ve Müslüman olduklarını belirtir. Zaman içerisinde büyük İslâm düşünürlerinin etkisiyle İslâm dini, Türkmen halkları arasında hayli yaygınlaşmış ve muteber bir noktaya varmıştır. Bu Türkmen halklarının İran ve Orta Asya’da kurulan Müslüman devletlerin hizmetlerinde olması, onları gelecek yüzyıllarda İslâm’ın ve İslâm

dünyasının hamiliğine hazırlamıştır. Mâverâünnehir ve Horasan'daki yerleşik Türkmen halkları, İran coğrafyasında İslâm kültür ve medeniyetiyle tanışmışlar; İslâm ülkelerini korumak için oluşturulmuş, "Ribat" olarak isimlendirilen, hudut teşkilatlarına yerleştirilmişlerdir. İslâm'ın gaza inancını benimseyen bu Türkmenler, 1040'da Tuğrul Bey'in Dandanakan Savaşı'nda elde ettiği galibiyetle sonraları dünya coğrafyasının büyük bölümüne hâkim olacak Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu kurmuşlardır. Sekizinci yüzyılda bu hudut boylarına yerleştirilen Türkmenlerin İslâmiyet'le tanışmaları, Türklerin gelecekte İslâm dünyasında üstlenecekleri rolleri belirlemiştir. Büyük Selçukluların tarih sahnesine çıkışlarından kısa bir süre sonra Bağdat'ı ele geçirmesi ve Abbasi hilafetini hükmü altında tutan asileri bertaraf etmesiyle halifelik İslâm ümmetinin dini işlerine bakan bir kurum haline gelmiştir. Halifeyi ve hilafeti böylece koruması altına alan Büyük Selçuklular da İslâm dünyasının siyasi ve idari işlerini ellerine almıştır. Selçuklu hükümdarlığı Türklerin askeri ve idari alandaki hünerleriyle birleşirken İran coğrafyasından Anadolu'ya yayılan Türkmenler bu şekilde İslâm'ın yeniden yükselişine öncülük etmişlerdir. Bu noktada Türklerin İslamiyet'e en büyük katkıları devlet otoritesi, töre, kanun ve disiplin alanlarında olmuştur. Devlet hukuku ve töre, şeriat hukukuyla birlikte bir hukuk düzeni olarak yerleşmişken, Orta Asya'da "yasa", "tüzük" ve "töre" olarak adlandırılan ve doğrudan hükümdarın kendi iradesiyle koyduğu kanunlar, Türk devletlerinde, Büyük Selçuklular ve selefi² Osmanlı Devleti eliyle, hâkim bir rejim ve idare sistemi haline getirilmiştir. Bu durum, İslâm dünyası için yeni bir gelişme niteliği taşımıştır (İnalçık, 2000: I. Bölüm).

Türkler, Orta Asya-İran bölgesinde sıkışan İslamiyet'i Avrupa içlerine kadar taşımışlar; İran-Orta Asya kültür ve medeniyet iklimini, doğal olarak, Avrupa kıtasına ulaştırmışlardır. Söz konusu bu iklimi Avrupa'ya taşıyan unsur, gaza ve cihat idealleri olmuştur. Zira Orta Asya-İran Türk/men halkları ve özelde Büyük Selçuklular, İslâm dünyası üzerine üstünlüğünü kurmak ve sürdürmek için batı komşuları olan Hıristiyan Doğu Roma İmparatorluğu'na (Bizans) karşı akınlar düzenlemişlerdir. Bu akınlarda gaza fikri yine en temel saik olmuştur. Anadolu'ya düzenlenen Selçuklu akınlarıyla Anadolu'ya göç eden

² Atatürk, 1922 yılında yaptığı bir konuşmada, Türkiye ve Osmanlı Devleti kavramlarını yan yana kullanır ve açıkça Türkiye'nin Osmanlı'nın bir devamı olduğunu ifade eder: "*Selçukî Devleti'nin idaresinde teşettüti umuni hâsıl olması üzerine Türkler, (699) tarih-i hicrisinde Selçuk Devleti yerine Osmanlı Devletini ihyaen tesis eylediler. Bu devletin ulularından Yavuz Hazretleri... Türkiye Devletinin kuvasına istinad ettirerek ihya ve ilâ eylemek üzere aldı...*" (Aktaran: Çalı, 2001: 71).

Orta Asya-İran halkları (Türkler ve Farslar) zamanla Anadolu'da yerleşik hale geçerek beylik düzeninin oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Anadolu Selçuklularının Köseadağ Savaşı'yla Moğollara yenilmeleri, bu Selçuklu Anadolu Sultanlığını İran merkezli güçlü İlhanlı Devleti'nin bir tâbisi durumuna getirmiştir. Moğolların Anadolu'ya hükmetmeye başlaması bir taraftan Selçuklu Sultanlığını zayıflatan bir unsur olurken diğer taraftan da Doğu-Batı ticaretini ve bu yolla kültür ve medeniyet aktarımı sürecini oldukça güçlendirmiştir. Zira Moğol Hükümdarlığı, Çin'den Akdeniz'e kadar bir hâkimiyet alanı kurmuş; Doğu-Batı çizgisindeki (ipek) ticaret(i), Çin-Anadolu hattındaki (İpek Yolu) bölgelere refah getirmiştir. Özellikle de Çin ipeğinin Anadolu'daki nihai varış noktasının Bursa olması, Osmanlı'ya kuruluş üstünlükleri yönünden önemli katkılar sunmuştur (İnalçık, 2000: II. Bölüm).

1097'ye gelindiğinde Haçlı Seferleri'yle İstanbul-Bizans sınırında olan İznik'in kaybedilmesi ve Selçukluların Konya'ya kadar gerilemesiyle Anadolu Selçuklularının merkezi İznik'ten Konya'ya kaymıştır. Anadolu Selçuklularının Haçlı ordularına yenilmeleri ve İznik'ten Konya'ya çekilmeleri üzerine, Anadolu Selçuklularının İznik'te buldukları zaman diliminde bu bölgede bir uç beyliği olarak iskân ettikleri, Osmanlı Beyliği için İznik'i tekrardan ele geçirmek bir kutsal görev olmuştur. Osmanlılarla Selçuklular arasında "çelişki-li" olarak görülen durum genellikle Selçuklulardan sonra Osmanlı uygulamalarında ortaya çıkmıştır. Osmanlılar birçok yönden Selçukluların varisi konumunda bulunurlarken, yer yer pratikte bazı farklılıklara da giderek yönetim ve organizasyon alanlarında kendilerine has bazı kurumlar, kuruluşlar ve kurallar belirlemişlerdir.

Osmanlıyı tarih sahnesine çıkartan ve ileride bir imparatorluk kurmasına vesile olacak şartlar bu şekilde oluşmuştur. Burada Osmanlı'nın güçlenmesinde ve bir dünya imparatorluğu kurmasında temel faktörler; Selçuklu geleneği ve sisteminden aldığı güçle Bizans'a (Batı'ya) karşı akınlar düzenlemesi, Selç106uklu hanedanıyla kurduğu ailevi ve sosyal bağlar, Anadolu'daki diğer beylikler üzerinde sağladığı üstünlük ve özellikle de İslamiyet'in getirdiği gaza ve cihat gibi mücadeleci ruh ve değerlere sahip çıkması olmuştur. Tahtı III. Selim'den devralan II. Mahmut'un ifade ettiği, "*Ben tebaamın Müslümanını camide, Hristiyan'ım kilisede, Musevi'sini havrada fark ederim. Aralarında başka bir gına fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır*" (Çalış, 2001: 49) söylemi, her şeyden önce Osmanlı'nın; sefeli Selçukludan mi-

ras aldığı çok milletli, çok dilli, çok dinli ve çok kültürlü bir sistem inşa etme düşüncesini yansıtmaktadır.

Osmanlıların Selçuklulardan miras olarak aldıkları siyaset, kültür ve dini gelenekler Osmanlıyı kısa bir süre zarfında büyük devlet olma üstünlüğüne taşımıştır. Osmanlı Devleti, küçük bir aşiretten imparatorluğa yükselmiş bir devlet değildir; Selçuklu kültür ve medeniyet birikiminin ve Selçuklu ticaret ve ekonomi potansiyelinin üzerinde temellenen bir imparatorluktur. Zira Müslüman Türk ve Acemlerin kurduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu, yaklaşık dört asra hükmedecek bir medeniyet geliştirmiş; Doğu ile Batı arasındaki halkları, toplumları, devletleri ve coğrafyaları birleştirmiştir. Selçuklu sistemi ve geleneğinden beslenen Osmanlılar, İslâm hilafetini dört asır elinde bulundururken, toplumsal olarak Sünni ve Şii İslâm görüşlerine müntesip çeşitli inançlara, kültürlere, dillere ve geleneklere mensup halklar arasında barış ve uyumu sağlamıştır. Özcan'a göre Osmanlı, "sadece Batı'yla ilişkili olmayan, kendi Doğu'su ile de diplomatik ilişkiler geliştirmeye çalışmış siyasi bir figür olmuştur (Özcan, 2012: 42).

Filibelili'ye göre Osmanlılar, tam manasıyla bir İslâm devleti olarak Sünniliğe mensuptur. Bununla birlikte Şiilik anlayışına paralel biçimde Ehl-i beyt'i seven, tasavvuf ve hakikate meyilli bir yönetimdir. Osmanlılar, ne ifrat ve taşkınlık derecesine varmış Şii ne de Hz. Rasulullah'ın *s.a.v.* evladının değerini siyasi bakımdan inkâr eden kuru birer Sünni olmuşlardır (Şehbenderzade, 2005: 495). Gerçekte orta yolu bulmuşlar; özellikle doğu bölgelerinde kendilerine karşı siyasi bir araç olarak kullanılan Şiiliğe kendilerine has bir Sünni yaklaşımla cevap vermişlerdir.

Tarihsel olarak devletlerin bölgesel ve küresel savaşlar, iç çatışma, isyan, ihtilal ve hükümet darbeleri, ekonomik verimliliğin düşmesi, üretim kapasitesinin azalması, ülkesel ve uluslararası krizler yaşanması, iktidar mücadelelerinin (taht/hanedan kavgaları) ortaya çıkması, askeri güç ile ekonomik imkânlar arasında yetersizlikler ve dengesizlikler yaşanması, devletlerin bir süre sonra hegemonik ve başat güç konumunu kaybetmesi ve dünya sisteminde meydana gelen küresel değişiklikler sonucu yıkıldığı görülmektedir (Sayın, 2013: 368). Osmanlılar da Moğol istilaları sonucu yıkılan Selçukluların Batı kanadını temsil ederken Safevîler Doğu kanadını temsil etmeye başlamıştır. Selçuklular döneminde bir potada birleştirilen Sünni ve Şii halklar, Selçuklulardan sonra

-onların mirası olarak- Doğu'da Safevî-İran tarafından Şiiğin ve Batı'da Osmanlı-Türkiye tarafından Sünniliğin temsiliyeti içinde varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir. Selçuklular döneminde akrabalık bağlarına sahip olan Şiiğin temsilcisi Safevîlerin ve Sünniliğin temsilcisi Osmanlıların, bu akrabalık bağlarıyla tarihsel bir birlikteliğe gitmesiyle, selefleri Büyük Selçuklu böylece yeniden kurulmuştur.

Tarihin bir cilvesi olarak Osmanlı'nın ilerleyen dönemlerde yönetime ve hanedana mensup bazı şahsiyetlerin Doğu'dan gelen kimi Şii kökenli tasavvuf hareketleriyle temas kurması ve devlet yönetiminin nispeten Şiiğin etkisi altına girmesi dikkate şayan bir durumdur. Osmanlı Devleti, temelde Sünni bir siyaset takip etmekle birlikte Selçuklu geleneklerinin gölgesinde (*Kadirilik, Mevlevilik, Bektaşilik ve Nakşibendilik* gibi) tarikat ve tasavvuf ekollerini destekleyen bir konumda bulunmuştur. Özellikle Moğol saldırıları dolayısıyla Batı'ya göç etmek zorunda kalan İran-Orta Asya halkları vasıtasıyla Şiiik inancı, Osmanlı-Anadolu coğrafyasında hayat alanı bulmuş ve zamanla Şiiik mezhepleri ve Sufist ekoller aracılığıyla Osmanlı topraklarına girmiştir.

Osmanlı Devleti'nin idarî ve merkez teşkilatı İslamiyet öncesi Türk devletleri ve İslamiyet'in kabulünden sonraki Müslüman Türk devletlerinin birikimlerinin bir sentezi durumundadır. Bu tecrübe birikimini kullanan Osmanlılar, Orta Doğu ve İran devlet geleneğinin de mirasçısı olmuşlardır. Selçuklular zamanında devletin, henüz uç beyliği olduğu ilk zamanlarda yönetim ve hukuk işleri genellikle ulema eliyle yürütülmüştür. Bu çerçevede ilk Osmanlı vezirleri de ulema sınıfından gelen, devlet ve kurumsallaşma tecrübesine sahip yöneticilerden seçilmiştir. Bu dönemde Osmanlı yöneticileri; Anadolu Selçuklu merkezlerinden, İran'dan ve Mısır'dan geldiği için Orta Doğu'ya özgü devlet ve yönetim kavramlarını Osmanlılara kazandırmışlardır. Hint-İran kaynaklı olarak Osmanlıların devraldığı bu devlet ve yönetim kavramı, İslam öncesi dönemde gelişmiş; İranlı ve Hıristiyan bürokratların devlet kadrolarında istihdam edilmesi yoluyla Abbasilere geçmiştir. 11. ve 13. yüzyıllar arasında da Orta Asya Türk-Moğol gelenekleriyle değişmiş haliyle Osmanlılara intikal etmiştir. Bununla birlikte Osmanlılar eski Türk geleneklerini de sürdürmüşler; önceki Türk devletlerinin siyasî, idarî, askerî ve sosyal alanlardaki kültür mirasını devralmışlardır. Özellikle mirasçısı olduğunu iddia ettikleri (Anadolu) Selçuklulara ve İlhanlılara ait teşkilat ve kanunları örnek alarak geliştirme yoluna gitmişlerdir. Bunda Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla Osmanlı hiz-

metine giren Anadolu Selçuklu devlet adamlarının payı büyüktür. Bu Selçuklu eski yöneticileri, devlet yönetimi konusundaki bilgi ve tecrübelerini rasyonel bir şekilde kullanarak Osmanlı Devleti'nin teşkilatlanmasını sağlamışlardır (Armağan, 2011: 140-141).

Armağan'a göre Osmanlı Devleti, yönetim şekli dine dayanan bir Türk-İslam devleti olmakla birlikte kuruluşundan itibaren eski Hint-İran ve Orta Asya Türk devlet geleneğinden gelen ve "Daire-i Adliye" olarak isimlendirilen bir yönetim anlayışına dayanıyordu. Bu yönetim anlayışına göre devleti denetlemek için büyük bir ordu gerekirdi. Orduyu beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardı. Bu serveti elde etmek için halk zengin olmalıydı. Halkın zengin olması için de yasalar adil olmalıydı. Bunlardan biri ihmal edilirse devlet yıkılacaktı. Bu yönetim anlayışı daha önce Sasani Hükümdarı I. Hüsrev (531- 579) tarafından da öne sürülmüştü ve teokratik ve monarşik bir devlet yapısına sahipti. Fakat Osmanlıların teokratik niteliği, Araplardaki yönetim biçiminden oldukça farklı olup, kendine özgü nitelikler taşıyordu. Bunun en temel nedeniyse, Osmanlıların tipik bir İslam devleti olmakla birlikte, Orta Asya ve İran kültür ve medeniyetlerinin etkisi altında gelişmiş Anadolu Selçukluları ve İlhanlılar gibi daha çok Arap dünyası dışındaki devletlerin mirasçısı bir devlet sistemi geliştirmesiydi. Devletin teokratik olmasından dolayı yürürlükte olan şeriatın yanı sıra, toplumsal ihtiyaçlardan doğan ve yaşayış biçimlerinden kaynaklanan örfi hukuk kuralları da yönetimde oldukça etkiliydi. Osmanlı Devleti, şer'i hukuk (şeriat) ve örfi hukuk (kanun) olmak üzere ikili bir hukuk sistemine sahipken; örfi hukuku oluşturan yasa ve kuralların da şeriatla ters düşmemesi gerekirdi. Osmanlılar, devlet yönetiminde iki temel yapı olan tımar ve kul sistemiyle devlet yönetimini merkezî-mutlak bir niteliğe kavuşturmuş; böylece padişahın otoritesi tartışmasız etkili olmuştu (Armağan, 2011: 141-145).

Devlet yapısında olduğu gibi sosyal ve kültürel yapıda da Doğu ve Batı tarzını sentezlemiş ve benimsemiş olan Osmanlılar; çok milletli, çok dilli, çok dinli, çok etnikli ve çok kültürlü mozaikleriyle farklılıkların birlikteliğini sağlamış bir toplum ve devletti. Toplum yapısı itibariyle Müslim ve gayrimüslimlerin oluşturduğu bir topluluk olan Osmanlıların berâya (yönetenler) ve reâya (yönetilenler) ayrımı, bir taraftan Osmanlı toplum yapısının temel hatlarını betimlerken, diğer taraftan halkın bütününe işaret etmekte; yönetenler ve yönetilenler de "Müslimler" ve "gayrimüslimler" şeklinde birbirinden ayrılmaktaydı.

Osmanlılarda Müslüman topluluğun geneli Sünni iken; başta Alevi olmak üzere birçok İslam mezhebine mensup Müslüman, Osmanlı topraklarında din özgürlüğü içinde yaşamaktaydı. Gayrimüslimlerse daha çok Hristiyan Katolikler (Gürcüler, Süryaniler, Keldaniler, Maruniler, Kıptiler ve Rumlar; sayıları çok fazla değildi), Hristiyan Ortodokslar (Ermeni, Süryani) ve Yahudilerden (Bavyera'dan, İspanya ve Portekiz'den gelenler ve diğer sığınmacılar) oluşmaktaydı. Osmanlılarda Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında ve Müslim tebaanın kendi içerisinde kıyafetler ve başlıkların (sarıklar) farklılıkları Osmanlı toplum yapısının bir başka özelliği idi. Bu farklılıklar sadece giyim-kuşamla da sınırlı değildi. Osmanlı sosyal ve kültürel yapısının bir özelliği olarak Müslüman topluluğun kendi içinde bulunan havas (seçkinler), ehl-i hiref (nakkaşlar, kuyumcular, hattatlar...), loncalar, meşayih-i izam (büyük şeyh silsilesi) ve kan bağı soyluluğu (seyyidlik ve şeriflik, ulemadan olma, taşra hanedanları) gibi toplumsal statüler, Müslüman topluluğun içindeki aristokratik oluşuma işaret etmekteydi (Özbilgen, 2011: 251-273).

Kültürel yönden Osmanlılarda dinin etkisi yoğun olarak yaşanırken, medreseler ve mescitler bağlamında ilmiye öğretisinin etkinliği büyük oranda hissedilmekteydi. Tekke, zaviye ve tarikat kurumlarıyla bu kurumların başındaki pir ve şeyh gibi önderlerin halkın yaşamında büyük ağırlığı bulunmakta birlikte devletin politikalarına da tesir edecek derecede kültürel ve sosyal etkinliğe sahipti. Ayrıca fetih anlayışı ve ahilik öğretisi de halkın kültür kodlarını ve anlayışlarını yansıtmaya yönünden dikkate değerdi. İçinde büyük kültürel farklılıkları barındıran Osmanlılar, dil yönünden zengin ve gelişmiş; şiiriyle, nesriyle, mühür, halk ve divan edebiyatlarıyla çağlar ötesine geçen ilmi ve kültürel bir zenginliğe sahipti. Divan ve mehter musikisinin öncülüğünü yaptığı musiki anlayışıyla; hat, tezhip, minyatür ve ebru gibi yazı sanatlarıyla; çinicilik, hakkâklık ve kuyumculuk gibi el işçilikleriyle Osmanlılar toplumsal, kültürel ve sosyal yönden zengin bir birikime sahipti.

Fıkıh, tefsir, hadis, Kur'an ve âlet ilimleri gibi bilimsel alanlarda kaliteli bir eğitim sistemine sahip bulunan Osmanlılar, tarihçilik, coğrafyacılık ve haritacılık konularında da zamanlarının en iyileri arasındaydı. Ayrıca kimya, eczacılık, matematik ve fizik gibi fen ilimleri alanında da önemli bilim adamları ve düşünürler yetiştiren Osmanlıların Kadızade Rum (Matematik), Akşemsettin (Din ve Pozitif Bilimler), Ali Kuşçu (Matematik), Seydi Ali Reis (Coğrafya), Piri Reis (Coğrafya), Nasuh (Minyatür), Sabuncuoğlu Şerafettin (Tıp), Ahmet Cevdet

Paşa, Birgivi, Cerrahzade, Hoca Paşa, Hoca Sadettin Efendi, Kâtip Çelebi, Molla Gürani ve İbrahim Müteferrika gibi âlimleri ve kendilerinden sonra bıraktıkları eserleri, Osmanlı ilim, düşünce ve mana hayatını ve gelişmişliğini net bir şekilde göstermektedir.

Osmanlılar devlet yönetimi ve siyasal yapısında güçlü bir sistem inşa etmişlerdir. Padişah (*Sultan, Halife, Hükümdar*), devletin en büyük gücü ve hâkimidir. Gücünü egemenlik geleneği ve İslam devlet anlayışından alır. Yürütmenin başıdır ve İslami kurallar hariç olmak üzere yasama yetkisini haizdir. Şeriat alanı dışındaki bütün siyasi ve hukuksal yetkileri ve güçleri şahsında taşır. Şeyhülislamı ve kadıaskerleri atama yetkisine sahiptir. Osmanlı padişahı, “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi” konumundadır (Yayla, 2001: 96-97). Hanedan/Saray; padişahın oğulları, şehzadeler, padişah anneleri, kadınlar ve kızlardan oluşur. Saray ise, padişah, hanedan ve devlet bürokrasisinin içinde bulunduğu mekândır.

Divan-ı Hümayun ve Üyeleri ise; padişahla birlikte en önemli karar organıdır. Bürokratik örgütü ve yetkileriyle Devlet-i Aliyye’nin en büyük kurumudur. Yasama, yürütme ve yargı alanlarında yetkileri bulunur. Üyeleri; veziriazam (sadrazam), vezirler, kadıaskerler, nişancılar, defterdarlar ve beylerbeyleridir. Divan, yönetimin tüm unsurlarını temsil eder. Egemenlik hakkını Sultan’ın vekili olarak veziriazam kullanırken; defterdar, iktisadi ve mali konulara; nişancı, örfi hukuk konularına bakar. Kurulun başkanı, veziriazamdır. Veziriazam, kendi divanında aldığı kararlarda bağımsızdır ve padişah mührünü taşır. Vezirler, divanın üyeleridir. Konu alanlarına göre görev ve yetkilere sahiplerdir. Günümüzde bakanlar kurulu üyesi bakanlara karşılık gelir.

Şeyhülislam; Şeri hukukun başı ve ilmiye sınıfının reisidir. Yüksek kadılıkları atar. Bir bakıma halifelik görevini üstlenmekle birlikte, devlette dokunulmazlığa sahip bir şahsiyettir. Yargının başıdır. Osmanlı sultanlarına en yüksek düzeyde siyasi ve hukuki tavsiyelerde buldukları için devletin kilit konumdaki bir bürokratıdır. Kadıasker; yargının başı ve ilmiye sınıfında şeyhülislamdan sonraki ikinci kişidir. Osmanlı hukuk ve yargı teşkilatının başkanı olmakla birlikte Divan-ı Hümayun’un üyesidir. Mevki itibarıyla vezirlerden sonra gelir. Şeyhülislamın bulunmadığı durumlarda ona vekâlet eder. Nişancı (*Müftü-i kânun*) ve defterdar; Osmanlı yönetim teşkilatında fermanlar, beratlar gibi devlet resmi belgelerinin hazırlanmasından mesuldürler. Diplomatik alandaki bilgi-

siyle örfi hukukun başı konumundadır. Merkez bürokrasisinin şefidir ve bürokrasi içindeki tüm memurların başıdır.

3. İran'da Velayet-i Fakih Anlayışı ve İmamet Sistemi

Siyasal liderliğin Hz. Peygamber'den Ehl-i Beyt imamlarına, onlardan da fıkıhçılara intikal ettiğini; böylece yalnızca fukahanın meşru otorite olduğunu öne süren ve günümüz İran İslam Cumhuriyeti yönetim sisteminin temelini oluşturan ve yüzyıllar içinde kalıplaşan Velayet-i Fakih ya da İmamet sistemi, Ehl-i Beyt'ten olan on iki imamın Ali b. Ebi Talib (40/661), Hasan b. Ali (3-49/625-669), Hüseyin b. Ali (4-61/626-680), Ali Zeynelabidin b. el-Hüseyin (38-95/659-713), Muhammed el-Bakır (57-116/676-734), Cafer es-Sadık (80-148/699-765), Musa el-Kazım (128-183/745-799), Allıoı er-Rıza (148-203/765-818), Muhammed et-Takı (195-220/811-835), Ali en-Nakı (212-254/828-868), Hasan el-Askerî (232-260/846-873) ve Muhammed el-Mehdi'nin (Kayıp İmam) (255-/869-) ümmetin başına geçmesi gerektiğini savunan görüştür.

Günümüzde İran anayasal ve siyasal sisteminin temelini oluşturan velayet-i fakih, İslam hükümlerinin önemli bir kısmının hayata geçirilebilmesi için hükümet kurmanın gerekli olduğunu, İslami bir hükümet kurmak için gerekli zeminin hazırlanması ve zalimlere açıkça karşı konulması için adaletli fakihlere yardım etmenin vacip olduğunu, İslami hükümet tarafından atanan adil fakihlerin velayetinin Hz. Peygamber ve Hz. Ali'nin velayeti konumunda olduğunu ileri süren yönetim sistemidir (Tafloğlu, 2010: 250-251).

Velayet-i Fakih teorisine göre; on ikinci imam Muhammed Mehdi'nin h.260/873 yılında kaybolması, kendisinin kayboluş (gaybet) dönemini başlatmıştır. Dahası on ikinci imam kaybolmakla kalmamış, beraberinde yerine getirilmesi gereken cihat ilan etmek, ganimet taksim etmek, Cuma namazını kıldırmak, Şer'i ahkâmı uygulamak, zekât ve humusu toplamak ve haddi uygulamak gibi görevlerinin de sakıt olduğu ileri sürülmüştür. Bu durumda da her türlü idari, mali ve adli yapıdan mahrum kalan Şii topluluğu büyük bir sıkıntıya düşmüştür. Fakat kendi arasında gerçekleşen ve yüzyılları alan entelektüel tartışmalar sonunda fıkıhçılar, büyük ölçüde imamın görevlerini üstlenmiş; zekât, haraç, humus gibi vergileri toplamış; cihat ilan etmiş ve cuma namazını kıldırmıştır. Bu şekilde on ikinci imamın kaybolmasıyla yaşanan sıkıntı bir nebze olsun ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır (Üstün, 1999: 20-23).

Velayet, fıkhıta çeşitli manalarda ve pek çok konularda genel olarak kullanılmıştır. “Vekâlet konusunda vekilin velayeti, çocuğun yetiştirilmesi inde annenin velayeti, vakıf konularında mütevellinin velayeti, evlatların bazı meselelerinde babanın velayeti, vasiyet konusunda vasiinin velayeti, küçüğün işleriyle alakalı olarak kayyımın velayeti, varisi bulunmayan mi ras üzerinde imamın velayeti, hep bu kabildendir. Bunların hepsi de velayet addedilmekle birlikte, usul açısından arala rında farklar bulunmaktadır. Mesela, kayyımın ve vasiinin velayeti icbarîdir. Fakat çocuğun yetiştirilmesi konusunda annenin velayetinde bir mecburiyet söz konusu değildir. Anne bu iş için ücret talep edebilir. Fukaha, veliyy-i fakih'in velayetini icbari telakki etmiştir. Çünkü bu kabil velayetin ıskatı mümkün değildir. Fakat fakih mesuliyetlerinden ba zılarını başkalarına devir edebilir” (Üstün, 1999: 24-25).

İmamet sisteminde Şii ulema, özellikle de fukaha, yalnızca din âlimleri değil, aynı zamanda gizli imamın temsilcileridir. Bu nedenle Şii âlimlerin Sünni âlimlere nazaran çok daha fazla otorite kullanma yetkisine sahip olduğu ifade edilebilir. Bu görüşe göre on ikinci imamın dönüşüne kadar mevcut yönetimlerin zorbalığına ve adaletsizliğine katlanmak gerekir. Ama bir insanın ailesi veya mülkü tehlikedeysen gerçek inançlarını saklamasına izin verilmelidir. Bu da *takiyye* (ihtiyatı gizleme, sakınma) ile gerçekleşecektir. Karşı koymama ve umuma tabi olma, Şii cemaatini koruyacak bir unsurdur. Eğer insanın kendisine veya Şii cemaatine zararı dokunacaksa iyiyi emretmesi ve kötüyü yasaklaması (*emr-i bil ma'ruf; nehy'i anil münker*) zorunlu olmaktan çıkar (Black, 2010: 77).

İmam Humeyni'ye göre velayet-i fakih sisteminde fakihler imamlar tarafından; imamlar Hz. Peygamber tarafından ve Hz. Peygamber de Allah tarafından tayin edilir. Kayıp imamın yokluğunda ona velayeten adil bir müçtehit/fakih devletin başına geçer ve beklenen kayıp İmam Mehdi gelene kadar devleti, toplumu ve ümmeti yönetir (İmam Khomeini, 2018). Günümüzde İran Anayasası'nın 5. Maddesinde, Hz. Mehdi'nin gaybeti döneminde İran İslam Cumhuriyeti'nde ümmetin imamlığı görevinin, “adil, takvalı, zamanın sorunlarını bilen, cesur ve tedbirli, idareci bir fakihin uhdesindedir” (Hatemi, 1980/İİC Anayasası) denilerek, devletin temel yönetim erkliği ve sisteminin velayet-i fakih üzerine kurulu olduğu ifade edilmiştir.

Velayet-i fakih sisteminde on ikinci veya gizli imam, evrenin ve gerçek dinin oluşması için gerekli kabul edilir. Bu görüşe göre imam, “Allah'ın kanıtı” (Hüc-

cet: Garanti) ve evrenin dayanağıdır. İmam, Allah'a ulaştırın kapıdır. Vahyin bilgisi de ona bağılıdır. İnsanoğlu yanılabilir. Bu yüzden bir rehber gereksinim duyduğu için ilahi bir lütuf olarak insanoğluna günahlardan ve yanlışlardan arınmış, korunmuş masum bir imam vasıtasıyla her zaman doğru bir rehberlik ihsan edilir. Bu düşünceye göre imamın varlığı olmasa, Allah insanoğlunu terk eder ve insanlar da kesinlikle yoldan çıkar. Gerçek bir imam yok olduğu için onun dini işlevleri askıdadır. Bu yüzden İslam inancının birçok toplu ibadeti uygulanamaz, vergiler konulamaz, yasal cezalar olamaz, ülkenin sınırları savunulabilmesine rağmen cihad tamamıyla ruhani bir savaş olur ve bu savaşın veya cihadın da ana amacı, diğer Müslümanları Şiiliğe döndürmek olur (Black, 2010: 75-76).

Sonuç olarak; Velayet-i fakih sistemi, ilginç ve yönetim alanında özgün bir yapı olan İran rejiminin temelini oluşturmaktadır. İmamet sisteminden aldığı güçle İran rejiminde dini elitler veya Ayetullahlar baskın bir konumda bulunurken, İran'da bu gücün temsil ettiği sermaye sınıfının ağırlığı güçlü bir şekilde hissedilmektedir. Türkiye'de karar alma mekanizmalarında daha çok Cumhurbaşkanı ve kabinenin etkinliği söz konusuysen, İran'da kararların alınma sürecinde ilk ve nihai belirleyici makam, velayeti ve imameti temsilen dini liderlik ya da imamlık sistemidir. İran İslam Cumhuriyeti tarafından anayasal bir sistem olarak tasarlanan imamet sisteminin, Sünni hilafet sistemiyle büyük oranda benzerlikler taşıdığı görülmekle beraber bazı açılardan birbirinden ayrılan yönleri de bulunmaktadır.

Son olarak; Selçukluların Osmanlı/Türkiye ve Safevi/İran yönetim geleneklerine bıraktığı siyasal mirası mikro ölçekte görebilmek aşağıdaki tabloda kısa bir özet yapılabilir.

Karşılaştırmalı Yönetim Yapıları ve Özellikleri

ÜLKE	YÜRÜTME	YASAMA	YARGI
Büyük Selçuklu İmparatorluğu	Sultan/Hükümdar	Divan-ı Saltanat/ Divân-ı Âlâ/Hükümet	Kadı-ul-Kuzat
	Niyabet-i Saltanat-Sultan Vekili	Alt Divanlar	Şeriat Mahkemeleri
	Hanedan/Saray Teşkilatı	Kurullar	Örfi Mahkemeler
	Divan-ı Saltanat/ Divân-ı Âlâ/Hükümet		Divan-ı Mezalim
	Vezir-i Azam/Başvekil/ Başbakan		
	Divanlar		
	Melikler/Eyalet Valileri		
Osmanlı Devleti	Padişah/Sultan/Halife	Padişah (Fermanlar yoluyla, şeriat kanunları hariç)	Şeyhülislamlık
	Divan-ı Hümayun	Divan-ı Hümayun	Kadiasker
	Vezir-i Azam (Sadrazam, Başbakan)	Şeriat Kuralları	Eyalet Divanları
	Vezirler/Bakanlar (Kubbealtı vezirler ve Hariç Vezirler)	Örfi Kanunlar	Yerel İdare Mahkemeleri
	Nişancı		
	Defterdar		
	Beylerbeyi		
Türkiye Cumhuriyeti	Cumhurbaşkanı	Türkiye Büyük Millet Meclisi	Anayasa Mahkemesi
	Cumhurbaşkanı Yardımcısı		Uyuşmazlık Mahkemesi
	Bakanlıklar		Hakimler ve Savcılar Kurulu
	Politika Kurulları		Yargıtay
	Ofisler		Danıştay
	Merkezi Yönetime Yardımcı Kuruluşlar		Sayıştay
	Taşra Teşkilatı (İl/Vali/ İlçe/Kaymakam)		Bağımsız Mahkemeler
İran İslam Cumhuriyeti	Dini Lider/Rehber (Başkomutan)	İran Parlamentosu (Meclis-i Şura-yı İslami)	Anayasayı Korumucular Konseyi (Şura-yı Nigehban)
	Meclis-i Hibregan (Rehberlik Şurası)	Meclis-i Hibregan (Rehberlik Şurası)	Baş Yargıç
	Meclis-i Maslahat (Düzenin Yararını Teşhis Konseyi)	Seçimler	
	Cumhurbaşkanı	Komisyonlar	
	Cumh. Bşk. Yrd.		
	Bakanlar Kurulu		
	Bakanlıklar		
Eyalet Valileri			

Özetle; Osmanlı ile Selçuklu yönetim sistemi arasında büyük benzerliklerin olduğu, Osmanlı'nın yönetim sistemini, büyük oranda, Büyük Selçuklulardan miras olarak aldığı ifade edilebilir. Çalışmada kısaca değinildiği üzere, Türkiye ve İran yönetim sistemleri ve kurumsal özellikleriyle Osmanlı sistemi arasında benzerlikler bulunmaktadır. Osmanlılarda padişah ya da sultan devletin başı iken, Büyük Selçuklularda sultan; Türkiye'de cumhurbaşkanı ve İran'da ise rehberdir. Yürütme organı itibarıyla Osmanlı yönetiminde Divan-ı Hümayun etkili olmakla birlikte, Büyük Selçuklularda Divan-ı Saltanat; Türkiye'de Bakanlar Kurulu ve İran'da ise Rehberlik Şurası ve Bakanlar Kurulu etkindir. Her dört devlette de vezaret ya da bakanlık yapıları bulunmaktadır. Taşrada ise eyalet ya da şehir sistemi geçerli olmakla birlikte beylerbeyi veya valilerin yönetimi söz konusudur. Selçuklu ve Osmanlı yönetim sistemlerinde ve günümüzde İran'da İslami kuralların belirleyiciliği mevcutken; din kurumu Osmanlı'da şeyhülislam, Selçuklu'da kadı'l kudat, Türkiye'de Diyanet İşleri başkanı ve İran'da ise Dini Lider'dir. Türkiye hariç, her üç devlette de şeriat mahkemeleri yargının temelini oluştururken; her dört devlet de örfi kanunlar ve yasalar geçerlidir.

İran İslam Cumhuriyetinde anayasal bir sistem olarak Velayet-i fakih ya da imamet sistemi, yönetim alanında kendine özgü bir yapı olan, İran rejiminin siyasal ve anayasal temellerini oluşturmaktadır. İmamet sisteminden aldığı güçle İran rejiminde, dini elitler veya Ayetullahlar etkin bir konumda bulunurken, İran'da bu gücün temsil ettiği sermaye sınıfının ağırlığı güçlü bir şekilde hissedilmektedir. İran'da, Türkiye'den farklı olarak, daha çok dini şahsiyetler sermayenin yönlendirilmesinde etkin bir konumda bulunmaktadır.

Tarihsel olarak Abbasiler ve Türkler eliyle Sünni ve Şii dünyanın birleştirilmiş olması, dini ve siyasi otoritenin farklı şahsiyetler eliyle yürütülmüş olmasına rağmen aynı "çatı" altında bir üst idealin sürdürülmesini sağlamıştır. Bu durumun, günümüzde Sünni ve Şii dünyalar arasında yeniden bir barışın sağlanabilmesini mümkün kılacak bir unsur olduğu söylenebilir. Tarihte Türk ve Fars unsurlardan müteşekkil ve Arap, Kürt, Çerkez vb. pek çok etnik unsurun müntesibi olduğu Selçuklu ve Abbasi deneyimi; modern zamanlarda Türkiye-İran işbirliği olanaklarının çeşitlendirilmesi noktasında bir ilham kaynağı olabilir. İki ülke arasındaki ilişkilerin daha ileri bir noktaya taşınmasında Selçuklu deneyimi tarihsel bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Osmanlılar, Moğol istilaları sonucu yıkılan Selçukludan sonra Selçukluların Batı kanadını temsil ederken; Safevîler ise Doğu kanadını temsil etmeye başlamıştır. Selçuklular döneminde bir potada birleştirilen Sünni ve Şii halklar ise, Selçuklulardan sonra -onların bir mirası olarak- Doğu'da Safevî-İran tarafından Şiiliğin ve Batı'da Osmanlı-Türkiye tarafından Sünniliğin temsiliyeti içinde varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir. Selçuklular döneminde akrabalık bağlarına sahip olan Şiiliğin temsilcisi Safevîlerin ve Sünniliğin temsilcisi Osmanlıların; tarihsel birliktelik sağlamasıyla, selefleri Büyük Selçuklu -bir nevi- yeniden kurulabilmiştir.

Halk arasında, devlette ve edebiyata kullandıkları gelişmiş dil yapılarıyla Osmanlılar; şiiriyle, nesriyle, mühür, halk v114e divan edebiyatlarıyla çağlar ötesine geçen ilmi ve kültürel zenginliğe sahip bir yapıda olmuşlardır. Divan ve mehter musikisinin öncülüğünü yaptığı musiki anlayışıyla; hat, tezhip, minyatür ve ebru gibi yazı sanatlarıyla; çinicilik, hakkâklık ve kuyumculuk gibi el işçilikleriyle Osmanlılar toplumsal, kültürel ve sosyal yönden çok büyük bir birikim ve zenginliğe sahip olmuşlardır. Fıkıh, tefsir, hadis, Kur'an ve âlet ilimleri gibi bilimsel alanlarda kaliteli bir eğitim sistemine sahip Osmanlılar tarihçilik, coğrafyacılık ve haritacılık konularında zamanlarının en iyileri arasına girmişlerdir.

Bugünün şartları göz önüne alındığında, hilafetin yeniden ihyası oldukça zor ve meşakkatli bir durum olarak görülebilir. Hilafetin, sahip olduğu temel ilkeler bakımından yeniden tesisi gayet mümkün olmakla birlikte; asr-ı saadet sonrası kurulan İslam devletlerindeki hilafetin şekli uygulamalarına göre yeniden ihyası zordur. Fakat hilafet kurumunun, saf ve bozulmamış haliyle yeniden uygulamaya konulması imkân dâhilindedir. Zira İslami yönetim şekli olarak hilafet; Müslümanların birliği, beraberliği ve kurulacak ümmet birliğininin hukuki ve siyasi temsiline ve İslami amaçların, hedef ve ilkelerin gerçekleştirilmesine dayanır. Bu temel ilkeler dairesince hilafetin yeniden inşasının mümkün olduğu ifade edilebilir.

Kaynakça

- AĞIR, A. M. (2011), “Memlük Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu”, *Gazi-antep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:10, Sayı:2.
- AKKOR, M. (2012), “Dini Bir Müessesenin Sonu: Hilafet’in İlgası”, *History Studies, International Journal of History*, C:4, S:1.
- ARMAĞAN, L. (2011), “Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler”, *Akademik Bakış Dergisi*, C:5, S:9.
- BARDAKÇI, M. “*Hilafet Şimdi Kimde?*”, <http://www.reformturk.com/turktarihi/14630-hilafet-simdi-kimde.html> (10.11.2019).
- BLACK, A. (2010), *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi: Peygamber'den (SAV) Bugüne*, (Çev.) ÇALIŞKAN, Hamit ve Sevda, Dost Kitabevi, Ankara.
- ÇALIŞ, Ş. (2001), *Hayalet Bilimi ve Hayali Kimlikler: Neo-Osmanlılık, Özal ve Balkanlar*, Çizgi Yayınevi, Konya.
- ÇELİK, H. (2008) “İslam Hukuku'nda Devlet Başkanlığı”, *OMU Sosyal İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:26-27.
- GÜL, E. (2011, 3 Mart), “Halifeliğin Kaldırılmasına Yönelik Kanunun Maddeleri”, <http://www.dunyabulteni.net/?aType=haber&ArticleID=149762>.
- HOLT, P.M. (1984), “Some Observations on the Abbasid Caliphate of Cairo”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, C:47, S:3, www.jstor.org/stable/618882.
- İMAM HUMEYİNİ (2018). *Kişisel Web Sayfası*, <http://www.imam-khomeini.com> (11.11.2019).
- İNALCIK, H. (2000), “Osmanlı'nın Doğuşu Belgeseli (Bölüm I ve II). (Yapımcılar: Neşe Sarısoy, Zafer Karatay).” Ankara: TRT. <https://www.youtube.com/watch?v=z6cRpGvTedU> (11.12.2019).
- HATEMİ, H. (1980), *İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası*, Doğu Matbaası, İstanbul.
- KARAMAN, H. (b). “Hilafet”, <http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/meseler/0988.htm> (12.01.2020).
- ÖZCAN, A. B. (2012), “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Devleti'nin Doğu Politikaları”, *Tarihin Peşinde/Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8.

- ÖZBİLGİN, E. (2011), *Bütün Yönleriyle Osmanlı: Adab-ı Osmanîye*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- SAYIN, Y. (2013), “Tarihin Metcezirinde Büyük Güçlerin Gerilemesi ve Çöküşü”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 21, (367-381).
- ŞEHBENDERZÂDE, A. H. (2005), *İslâm Tarihi*, (Notlar ve Ed.) ZORLU, C., Anka Yayınları, İstanbul.
- TAFLIOĞLU, M. S. (2010), *Humeyni: İran İslâm Devrimi (Şâh Nasıl Mat Oldu?)*, Kripto Yayınları, Ankara.
- TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASASI, *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2011.pdf (11.01.2020).
- ÜSTÜN, İ.S. (1999), *Humeyni’den Hamaney’e İran İslam Cumhuriyeti Yönetim Biçimi*. Birleşik Yayıncılık, Ankara.
- YASEMİN, Y. (2001), “Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Yapı”, *Yüksek Lisans Tezi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- ZAMAN, M. Q. (1997), “The Caliphs, the Ulama, and the Law: Defining the Role and Function of the Caliph in the Early Abbasid Period”, *Islamic Law and Society*, C:4, S:1, <http://www.jstor.org/stable/3399239> (01.01.2020).
- ZELLUM, A. (1999), *İslam’da Yönetim Nizamı*, Taha Yayıncılık, İstanbul.